

Medineli Kadın Sahâbe ve Tâbi'ûnun Tefsire Katkıları**Ceyda Gürman**

Dr. Arş. Gör., Sinop Üniversitesi (ROR ID: 004ah3r71)

İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı

Ph.D. Research Assistant, Sinop University, Faculty of Teology, Department of Tafsir

Sinop/Turkey

cey827@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4136-9766

Contributions to Tafsir of the female Şahâbe and Tâbi'ûn from Medina**Abstract**

The efforts of the şahâba, who constitute the most important circle in the tafsir and of the tâbi'ûn (successors of şahâba) who grew up in their hands to understand the Qur'ân, took their place in the studies on the history of tafsir. However, it is seen in the researches conducted on the first century of hijrî that certain names are emphasized, and especially the women şahâba and tâbi'ûn are seems to be undervalued and not noted attention. However, with the construction of the Masjid an-Nabawî after the hijra, The Prophet Muḥammad (pbuh) encouraged women to participate in mosques through various occasions for the purpose of worshiping and knowledge, and made them aware of the verses of the Qur'ân. Such practices were continued during the şahâba and tâbi'ûn period and women gained the basis of sciences such as qirâ'a, ḥadith, fiqh and tafsir that would be formed in the future. Medina, where a vibrant scientific life shaped around the Masjid an-Nabawî was lived, offered opportunities for women to participate in this scientific vitality. Ḥafsa bt 'Umar (d. 45/665) and Umm Salama (d. 62/681), especially 'Ā'isha (d. 58/678), one of the ladies of the Prophet (pbuh), played an important role in the education of women. Apart from the wives of The Prophet (pbuh), there are many other women şahâba who have knowledge such as al-Shifâ bt. 'Abd Allāh (d. 20/641 around), Umm Waraqâ bt. 'Abd Allāh b. Ḥārith (before d. 23/644), Asmâ' bt. Yazid (d. 30/650), Asmâ' bt. Abi Bakr al-Siddiq (d. 73/692) and Samrâ bt. Nuhayk (d.?) in Medina. Outstanding among scholars of the period of tâbi'ûn, who acquired most of her science from 'Ā'isha, 'Amra bt. 'Abd al-Raḥmân (d.106 / 724), has been emphasized. In addition to the narrations reflected in the tafsir sources, many famous scholars have received knowledge from her, reveals that it is among the important names of Medina. Other than 'Amra, the names Umm

* Bu makale, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Tâbi'ûn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler" adlı doktora tezimizin ilgili başlıklarından istifade edilerek hazırlanmıştır./This article has been prepared by benefiting from the related titles of my doctoral thesis named "Tafsir of Tâbi'ûn Period and Medina Mufasssirs" completed in Yalova University Institute of Social Sciences.

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ceyda Gürman).

Geliş/Received: 03 Ocak/January 2021 | **Kabul/Accepted:** 07 Mart/March 2021 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2021

Atıf/Cite as: Ceyda Gürman, "Medineli Kadın Sahâbe ve Tâbi'ûnun Tefsire Katkıları = Contributions to Tafsir of the female Şahâbe and Tâbi'ûn from Medina", *Eskiyei* 43 (Mart/March 2021), 77-93. <https://doi.org/10.37697/eskiyei.853094>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Kulthûm bt. Abî Bakr al-Siddîq (after d. 58/678); Zaynab bt. ‘Alî b. Abî Tâlib (d. 62/682); Hâfşa bt. ‘Abd al-Rahmân b. Abî Bakr al-Şiddîq (d. 80/699 around), Şafiyya bt. Abî ‘Ubayd (d. 90/709 around), ‘Ā’isha bt. Tâlha b. ‘Ubayd Allâh (d. 101/719), ‘Ā’isha bt. Şa’d b. Abî Waqqâs (d. 117/735) and Fâtîma bt. al-Mundhir b. Zubayr b. al-‘Awwâm (48/668- d. ?) can be mentioned. In this study, the scholar women from şahâba and tâbi’ûn were touched, the narrations recorded in tafsîr sources were examined and the results to be attained from the information obtained were discussed. In the determination of the names, tabaqât and terâcîm type works were used, for the interpretation of the tafsîr, ‘ulûm al-Qur’ân and hadîth sources were used as well as the tafsîr sources. As a result of the readings made, it has been observed that the information given about women şahâba and tâbi’ûn in these sources is highly limited. Similarly, there is no reference to their position in the science of tafsîr. One of the limitations of our research is the minority of commentaries and narrations coming from them numerically. This situation was evaluated considering the socio-cultural structure of the period and ‘Amra, who was accepted as the transmitter of ‘Ā’isha’s knowledge, compared to another student of ‘Urwa b. al-Zubayr (d. 94/713) the situations such as recording much less of his narrations have been criticized. In today’s studies, it is aimed to reach a general opinion about the place of women in education and their contribution to tafsîr in Medina in the first century, based on the fact that the place of early women in scientific life has not been mentioned sufficiently.

Keywords

Tafsîr, Medina, Şahâba, Tâbi’ûn, Woman

Medineli Kadın Sahâbe ve Tâbiûnun Tefsire Katkıları

Öz

Tefsirde en önemli halkayı oluşturan sahâbilerin ve onların elinde yetişen tâbiûnların Kur’ân’ı anlamaya yönelik büyük gayretleri tefsir tarihine dair çalışmalarda hak ettiği yeri almıştır. Bununla birlikte hicri ilk asra dair araştırmalarda, belirli isimler üzerinde durulduğu özellikle kadın sahâbe ve tâbiûnlere yeterli ölçüde dikkat çekilmediği görülmektedir. Hâlbuki hicretten sonra Mescid-i Nebevî’nin inşasıyla birlikte, Hz. Peygamber kadınların ibadet ve ilim maksadıyla mescitlere katılımlarını teşvik etmiş ve çeşitli vesilelerle onların da nâzil olmaya devam eden Kur’ân âyetlerinden haberdar olmalarını sağlamıştır. Bu tür uygulamalar sahâbe ve tâbiûn döneminde de sürdürülmüş kadınlar kıraat, hadis, fıkıh ve tefsir gibi geleceğin ilimlerine temel teşkil edecek bilgilere vakıf olmuşlardır. Mescid-i Nebevî etrafında şekillenen canlı bir ilmî hayatın yaşandığı Medine, kadınların da bu ilmî canlılığa katılımı için imkânlar sunmuştur. Başta Hz. Peygamber hanımlarından Hz. Âişe bint Ebû Bekr es-Siddîk (öl. 58/678) olmak üzere Hz. Hafsa bint Ömer b. Hattâb (öl. 45/665) ve Hz. Ümmü Seleme (öl. 62/681) kadınların eğitiminde önemli roller üstlenmişlerdir. Medine’de Hz. Peygamber hanımları haricinde Şifâ bint Abdullah (öl. 20/641 civarı), Ümmü Varaka bint Abdullah b. Hâris (öl. 23/644’ten önce), Esmâ bint Yezîd (öl. 30/650), Esmâ bint Ebû Bekr es-Siddîk (öl. 73/692) ve Semra bint Nüheyk (öl. ?) gibi ilim sahibi birçok kadın sahâbe daha bulunmaktadır. Tâbiûn dönemi âlimleri arasında ise ilminin büyük kısmını Hz. Âişe’den edinen Amre bint Abdurrahmân (öl. 106/724) ön plana çıkmaktadır. Tefsir kaynaklarına yansıyan rivayetlerinin yanı sıra çok sayıda meşhur ulemanın kendisinden ilim alması, Medine’nin önemli isimleri arasında olduğunu göstermektedir. Amre haricinde Ümmü Külsûm bint Ebû Bekr (öl. 58/678’den sonra); Zeyneb bint Ali b. Ebû Tâlib (öl. 62/682); Hafsa bint Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Siddîk (öl. 80/699 civarı), Safiyye bint Ebû Ubeyd (öl. 90/709 civarı), Aişe bint Talha b. Ubeydullah (öl. 101/719), Aişe bint Sa’d b. Ebû Wakkâs (öl. 117/735) ve Fâtîma bint el-Münzir b. Zübeyr b. Avvâm’ın (d. 48/668- öl. ?) isimleri sayılabilir. Sahâbe ve tâbiûndan Medineli âlim kadınlara temas ettiğimiz bu çalışmada, onların tefsir kaynaklarında kaydedilen rivayetlerinin çoğunluğu incelenmiş ve elde edilen sonuçlar tartı-

şılmıştır. İsimlerin tesbitinde tabakât ve terâcim türü eserlerden istifade edilmiş, tefsir yorumları için, tefsir kaynaklarının yanı sıra ulûmü'l-Kur'ân ve hadis kaynaklarına da başvurulmuştur. Yapılan okumalar neticesinde bu kaynaklarda, kadın sahâbî ve tâbi'iler hakkında verilen bilgilerin son derece sınırlı olduğu görülmüştür. Benzer şekilde onların tefsir ilmindeki konumlarına dair bir atfa da rastlanmamıştır. Sayısal olarak onlardan gelen tefsir, yorum ve rivayetlerin azlığı araştırmamızı sınırlayan âmillere dendir. Bu durum, dönemin sosyo-kültürel yapısı da göz önünde bulundurulurak değerlendirmeye tabi tutulmuş ve Hz. Âişe'nin ilminin aktarıcısı kabul edilen Amre'nin, Hz. Âişe'nin bir diğer talebesi Urve b. Zübeyr'e (öl. 94/713) kıyasla çok daha az rivayetinin kaydedilmesi gibi spesifik durumlar kritik edilmiştir. Günümüz araştırmalarında, erken dönem kadınların ilmî hayattaki yerlerine yeterli ölçüde değinilmemiş olmasından hareketle, bu araştırmayla ilk sırada Medine'de, kadınların eğitim-öğretim hayatındaki yerleri ve tefsire katkıları hakkında genel bir kanaate ulaşma hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Medine, Sahâbe, Tâbi'ün, Kadın

Giriş

Hz. Peygamber, kadınların gerek ibadet gerek ilim tahsili için mescitlerde bulunmalarını önemsemiş, ashâbına “Kadınlarınız mescitlere gitmek için sizden izin istedikleri zaman onları engellemeyin.”¹ buyurmuş, erkekler gibi kadınlar da Mescid-i Nebevî'de namazlara katılarak² dine dair bilgilerin öğrenilmesi ve icrası hakkında istifade etmişlerdir. Kaynaklarda geçen rivayetlere göre kadınların, ibadetlere iştiraklerinin yanı sıra ilim tahsilinde de istekli oldukları ve onlara bu imkânın tanıdığı anlaşılmaktadır. Bir gün kadınlar “Ey Allah'ın Rasûlü! Erkeklerden bize imkân kalmıyor. Bizim için özel bir gün ayıramaz mısın?” demişler, Hz. Peygamber de bir gün belirleyerek onların eğitimine tahsis etmiştir.³ Ümmü Hişâm bint el-Hârise b. Nu'mân'ın “Kâf'ı (sûresini) bizzat Rasûlullah'tan ezberledim. Zira o her cuma hutbede bu sûreyi okurdu.”⁴ sözü kadınların aktif bir şekilde Mescid'de bulduklarını göstermektedir. Onlar, karşılaştıkları bir sorunu, merak ettikleri bir konuyu ya da haksızlığa uğradıkları bir durumu Hz. Peygamber'e arz ediyor ve islâmî esasları, dinin kuralları ile emir ve yasaklarını öğrenmede iştiaqlı davranıyorlardı. “Hz. Ömer'in bir gün, kadınlara fazla mehir verilmemesi üzerine hutbe irad ettiğini işiten bir kadının en-Nisâ 4/20. âyeti okuyarak halifeye itiraz etmesi”⁵ örneğinden hareketle sahâbe döneminde de Peygamber (s.a.s) uygulamalarının devam ettiği ve kadınların, dinin emrettiği emir-yasaklar ile kendilerine tanıdığı haklara muttali oldukları anlaşılmaktadır.

¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâü'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1412/1991), “Salât”, 134; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürsid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 9/79.

² Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, ts.), “Salât”, 2, 13, “İdeyn”, 7.

³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “İlim”, 35; “İ'tisâm”, 9; Müslim, *Sahîhu Müslim*, Birr ve's-sîla ve'l-âdâb, 152.

⁴ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü's-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabelli (Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), “Salât”, 228.

⁵ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 7/380. İlgili âyet meali şöyledir: “Bir eşinizin yerine başka bir eş almak isterseniz, ilkinde yüklerle mal vermiş olsanız bile ondan hiçbir şeyi geri almayınız. Ona iftira ederek ve açık günaha girerek mi verdiğinizini geri alacaksınız?”

Hız. Peygamber'in, ferdî ve ictimâî hayatı şekillendiren bu uygulamaları gerçekleştirdiği şehir olan Medine, sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde de ilmî faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü önemli bir ilim merkezidir. Onu, dönemin şehirleri arasında ayrıcalıklı kılan; Mescid-i Nebevî etrafında şekillenen canlı bir ilmî hayatın yaşanması, hulefâ-i râşidin döneminin son zamanlarına kadar yönetim merkezi olması, sahâbenin ve onların elinde yetişen tâbiûn-i kebîrin çok büyük bir kısmının burada ikamet etmesi, Acem nüfusun azlığı ve farklı kültürlerle çok fazla karşılaşılmamış olması dolayısıyla yoğun itikâdî ve amelî tartışmalardan nisbeten uzak kalması gibi birçok hususiyeti bulunmaktadır. Fıkıhta amel-i ehl-i Medine ve fukahâ-i seb'a ile haklı bir şöret kazanması, hadislerin resmî tedvininde Medineli ulemâya başvurulması, siyer ve megâzide yine Medineli isimlerin öncü olması gibi özellikleri de Medine'yi özel kılmaktadır. İşte bu önemli şehir, kadınların ilmî hayata katılımı için de imkân sunmaktaydı. Bu çalışmada, ders halkalarında ilimle meşgul olan ve tefsir kaynaklarında belli oranda rivayeti bulunan Medineli kadın sahâbe ve tâbiûn ele alınmıştır. Konuyla ilgili daha önce müstakil bir araştırmanın yapılmamış olması çalışmanın gerekliliğini göstermektedir. Diğer taraftan, tabakât kitaplarında Medineli kadın sahâbe ve tâbiûn hakkında geniş malumat bulunmaması ve tefsir eserlerinde sınırlı sayıda kadın âlimin rivayetlerinin yer alması araştırmayı zorlaştıran etkenler arasındadır.

1. Kadın Sahâbîler ve Tefsire Katkıları

Sahâbeden tevârüs edilen ilmî miras; Hız. Peygamber'in tefsiri ile sebep-i nüzûl, siyer ve megâziye dair bilgileri aktarması ve tâbiûn tefsirinin şekillenmesini sağlaması açısından önemli olduğu gibi, günümüz sahih Kur'an yorumu için de vazgeçilmez bir kaynaktır. Zeyd b. Sâbit'ten gelen "Bir gün Rasûlullah'ın dizi benim dizimin üzerindeydi ve birden dizi ağırlaşmaya başladı öyle ki, neredeyse dizim kırılacak sandım ve âyet-i kerîme nâzil oldu."⁶ rivayetinden anlaşıldığı üzere ashâb, vahyin nüzûlüne bizzat şahit olmakta ve Hız. Peygamber'in tedrisinden geçmekteydiler. Abdullah b. Mes'ûd'un "Bizden biri on âyet öğrendiğinde, bu on âyetin mânasını iyice öğrenmeden ve onunla amel etmeden yeni âyet öğrenmeye geçmezdi."⁷ sözü, onların Kur'an'ı; hıfz, anlama ve amel şeklinde bir yaklaşımla öğrendiklerini ve hayatlarına tatbik ettiklerini göstermektedir.

Kadın sahâbe arasında kuşkusuz Hız. Peygamber'in hanımlarından Hız. Âişe, Hız. Hafsa ve Hız. Ümmü Seleme ilmiyle ön plana çıkmaktadır.⁸ Bizzat Hız. Peygamber'den öğrendikleri sayesinde büyük bir ilme sahip muksirûn ve fakih Hız. Âişe'nin tefsire katkısı azımsanmayacak kadar çoktur. "Sahâbe herhangi bir konuda şüphe ettiğinde Âişe'ye sorarlardı ve sordukları hususta mutlaka onun bir bilgisi olurdu."⁹ şeklindeki rivayet onun ilminin genişliğini ortaya koymaktadır. Hız. Âişe'den hemen hemen her belde ule-

⁶ Buhârî, "Salât", 12; "Cihad", 31; Ebû Dâvûd, "Cihad", 19.

⁷ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), I, 80.

⁸ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezi'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye (Medine, ts.), 2/468.

⁹ Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 2/322.

ması rivayette bulunmuştur. Bu durumda şüphesiz, Hz. Aîşe'nin diğer sahabeye göre daha uzun ömür sürmesi ve çok kere hacca gitmiş olmasının etkisi vardır. Zira hac mevsimi, ibadetin yanı sıra âlimlerin bir araya geldiği ve ilim alışverişinde bulunduğu çok kıymetli bir zaman dilimidir. Ondan nakleden hanımlar arasında; karesi Abdurrahman'ın (öl. 53/673) kızları Hafsa ve Esmâ ile ablası Esmâ bint Ebû Bekr, Âişe bint Talha, Hz. Ümmü Seleme'nin mevlâsı, Hasan Basrî'nin annesi Hayre ve onun ilminin en kuvvetli aktarıcısı olduğu söylenen Amre bint Abdurrahman sayılabilir. *Câmi'u'l-bevân*'da en sık rastlanan tâbiî ravileri; Urve b. Zübeyr, Kâsım b. Muhammed (öl. 107/725), Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652) önde gelen talebelerinden Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (öl. 104/722), Mekkeli müfessirler arasında zikredilen Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732), Basralı meşhur müfessir Katâde (öl. 117/735), muhadramûndan Mesrûk b. Ecdâ' (öl. 63/683) ve Hişâm b. Urve b. Zübeyr'dir (öl. 146/763).¹⁰ Hz. Aîşe ravileri arasında fukahâ-i seb'a'dan Urve b. Zübeyr'in özel bir yeri vardır. Onun, Hz. Peygamber'den rivayet ettiklerinin dörtte üçü Urve kanalıyla gelmektedir.¹¹ Urve, aynı zamanda teyzesi de olan Hz. Âişe için "Kur'ân'ı, ferâizi, helâl ve haramı Âişe'den daha iyi bileni görmedim." demektedir.¹² Ravileri arasında dikkat çeken bir diğer isim bir sonraki başlıkta değinilecek olan Amre bint Abdurrahman'dır ki; Hz. Âişe'nin ilmine sahip olma yönünden Urve ile kıyaslanmıştır. Kendisine ait bir mushafı da olan¹³ Hz. Âişe'nin *Câmi'u'l-beyân*'da üç yüzü aşkın rivayeti vardır ve bu rivayetlerin yarısına yakını Hz. Peygamber'den merfû' olarak nakledilmektedir. Bunun yanı sıra kendi içtihadıyla da âyetleri tefsir etmekte, lugavî izahlar, sebeb-i nüzûl, kıssa ve kıraatlere dair bilgi vermektedir. Tefsirinin en belirgin özelliği ise fikhî açıklamalarıdır. "Gözler O'nu idrak edemez; O ise bütün gözleri görür." (el-En'âm 6/103) âyetini, "Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, ya da bir elçi gönderir de izniyle ona dilediğini vahyeder." (eş-Şûrâ 42/51) âyetiyle izah etmesi örneğinde olduğu gibi Kur'ân'ı Kur'ân'la,¹⁴ oruç emrinden bahsedilen el-Bakara 2/185. âyeti, "Hamza, Rasûlullah'a yolculukta oruç tutup tutamayacağımı sorunca, Rasûlullah 'İster tutarsın, ister tutmazsın.' dedi." rivayetindeki gibi sünnetle,¹⁵ "Allah'ın açığa vuracağı şeyi gizliyor, insanlardan çekiniyordun."¹⁶ âyetiyle ilgili ise "Hz. Peygamber Kur'ân'dan bir şey gizleyecek olsaydı bu âyeti gizlerdi."¹⁷ diyerek kendi yorumuyla tefsir etmektedir.

Hz. Âişe'den sonra Peygamber hanımları arasında en çok hadis rivayet eden Hz. Ümmü Seleme'dir. Ümmü Seleme, Medine'de Kur'ân öğretene özel mushaf sahibi kurrâ

¹⁰ Sevgi Tütüen, *et-Taberî'nin Câmi'u'l-beyân İsimli Eserinde Hz. Aîşe'den Yapılan Rivayetlerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 19-23.

¹¹ Abdullah Ebüssüüd Bedr, *Tefsîru ümmi'l-mü'minîn Aîşe* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1416/1996), 44.

¹² Bedr, *Tefsîru ümmi'l-mü'minîn Aîşe*, 78.

¹³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Fezîlü'l-Kur'ân", 6.

¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 12/16.

¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/470.

¹⁶ el-Ahzâb 33/37.

¹⁷ Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ânül-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420), 6/425.

sahâbîlerdendir.¹⁸ Ümmü Seleme'nin *Câmi'u'l-beyân*'da elliye aşkın rivayeti bulunmaktadır. Onun tefsir rivayetleri, Hz. Peygamber'in tefsirini ihtiva etmesi açısından son derece önemlidir. Aynı zamanda sebab-i nüzûl, vakf ve ibtida, müteşâbihât, nesh gibi Kur'ân ilimlerine dair mâlumat vermekte ve hamile kadının iddeti, süt emzirme hükümleri gibi fikhî açıklamalarda bulunmaktadır.¹⁹ Ümmü Seleme'nin fikhî konulardaki donanımı ve isabetli izahları dikkat çekmektedir. Örneğin, Hudeybiye anlaşmasının ardından Hz. Peygamber'e yaptığı tavsiyede bunu görmek mümkündür. Anlaşmadan sonra ashâb, umduğunu bulamamış, âdeta yenilgiye düşülmüş gibi Mekkeli müşriklerin isteklerinin kabul edilmesine üzülmüş bu sebeple Hz. Peygamber'in kurbanlarını kesmeleri ve tıraş olmaları yönündeki emrini ilk başta yerine getirmemişlerdir. Bunun üzerine Ümmü Seleme, Hz. Peygamber'e kurban kesip tıraş olmasını tavsiye ederek, kendisinin yaptığı takdirde ashâbının da yapacağı yönünde teşvik ve telkinde bulunmuş, nitekim onun öngörüsünde olduğu gibi Müslümanlar Hz. Peygamber'in ardından kurbanlarını kesip tıraşlarını olmuşlardır.²⁰

Ümmü Seleme'nin tefsir rivayetlerinden birisi; "Saklı inciler gibi iri gözlü hûriler"²¹ âyeti hakkındadır: "Ey Allah'ın Rasûlü, Allah'ın 'iri gözlü hûriler' kavline dair bana bilgi verir misin, dedim. O, 'حَوْرٌ /Hûr, beyaz demektir. عَيْنٌ /Ayn ise gözü büyük, kaşları siyah demektir.' dedi. Allah'ın 'Saklı inci (الْأَلْوُ الْكُنُونِ)' sözü ne demektir?" dedim. Rasûlullah, 'Onların parlaklıkları, sedef içerisinde olup da el değmemiş inci parlaklığındadır.' buyurdu."²² Bu örnek Peygamber (s.a.s) tefsirini kapsamaktadır. Onun "Biz kadınların Allah katında bir payı yok mudur? Niçin Kur'ân'da bizden bahsedilmiyor?" şeklindeki sözü üzerine; "Rableri onlara şu karşılığı verdi; "Ben, erkek ya da kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayı etmeyeceğim."²³ âyeti ile "Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar, itaatkâr erkeklerle itaatkâr kadınlara ... Allah mağfîret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır."²⁴ âyetinin nâzil olduğu ifade edilmiştir.²⁵

Hz. Peygamber'in bir diğer eşi hafız ve kurrâ sahâbeden Hafsa bint Ömer de okuma bilmekte ve kendisi için yazdırdığı bir mushafının olduğu kaydedilmektedir.²⁶ Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) döneminde vahiy kâtibi Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) riyasetinde toplanıp mushaf haline getirilen Kur'ân, Ebû Bekir'den sonra Hz. Ömer (öl. 23/644) tarafından

¹⁸ M. Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 329; Serpil Başar, "Ümmü Seleme'nin Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Şubat 2012), 429.

¹⁹ Misaller için bk. Başar, "Ümmü Seleme'nin Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi", 431-436, 440.

²⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/39; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin lemâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1467/2006), 19/328.

²¹ el-Vâkıa 56/22-23.

²² İbn Keşîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/532.

²³ Âl-i İmrân 3/195.

²⁴ el-Ahzâb 33/35.

²⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002), 1/322.

²⁶ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1958), 3/1, 281; Süyûtî, *İtkân*, 2/468.

muhafaza edilmiş, Hz. Ömer vefat edince ise Hz. Hafsa'nın korumasına verilmiştir. Hz. Osman, mushafın istinsahında bu nüshayı Hafsa'dan istetmiş, istinsah işi bitince ise kendisine iade etmiştir.²⁷ Hz. Ömer'in mevlâsı tâbiünden Amr b. Râfi',²⁸ Abdullah b. Ömer'in (öl. 73/693) hanımı Safiyye bint Ebû Ubeyd,²⁹ Abdullah b. Ömer'in oğlu Sâlim (öl. 106/725) ve mevlâsı Nâfi' (öl. 117/735) gibi tâbiiler, Hafsa'dan rivayette bulunmaktadır. "Hani peygamber eşlerinden birine bir sır vermişti. Fakat eşi o sırrı başkasına haber verince, Allah bu durumu nebisine bildirmiş, Peygamber de o sırrın bir kısmını açıklamış bir kısmını ise haber vermemişti. (Sır verdiği eşine) haber verince o, 'Bunu sana kim bildirdi?' dedi. O da 'Bunu bana, alîm ve habîr olan Allah bildirdi.' dedi." (et-Tahrîm 66/3) âyetinde bahsedilen hanımın da Hz. Hafsa olduğu ifade edilmiştir.³⁰ Amr b. Râfi'nin naklettiğine göre, Hafsa ondan kendisine mushaf yazmasını istemiş ve "Bana bir mushaf yaz, orta namaz (وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى) ayetine³¹ gelince, 'orta namaz, ikinci namazdır, yaz!' demiştir."³² Mushafının kenarına düştüğü bu notlar onun tefsir hususiyetlerini yansıtmaktadır. Peygamber (s.a.s) bir gün, "Bedir ve Hudeybiye'ye şahit olan hiç kimsenin cehennem girmeyeceğini ümit ediyorum." buyunca Hz. Hafsa, "Ey Allah'ın elçisi! Allah, 'Sizden cehenneme girmeyecek hiç kimse yoktur.'³³ buyurmaktadır." deyince Hz. Peygamber (bu âyetin devamında yer alan âyeti kastederek) "Sen Allah'ın 'Sonra muttaki olanları kurtarırsın. Zalimleri ise diz üstü çökmüş olarak orada bırakırsın.'³⁴ buyurduğunu işitmedin mi?" şeklinde cevapladığı rivayeti de bizzat Hz. Peygamber'den Kur'ân mânalarını sorup öğrendiğini gösteren misallerden biridir.³⁵

Medine'de Hz. Peygamber hanımları haricinde eş-Şifâ bint Abdullah, Ümmü Varaka bint Abdullah b. Hâris, Esmâ bint Yezîd, Esmâ bint Ebû Bekr es-Siddîk ve Semra bint Nühevk gibi ilim sahibi birçok kadın sahâbe daha bulunmaktadır. Tefsir kaynaklarında sınırlı sayıda rivayeti bulunan bu hanımlardan eş-Şifâ Ümmü Süleyman b. Ebû Hayseme olarak da adlandırılan Şifâ bint Abdullah; ilk hicret edenlerden olup, yazı bilen az sayıda sahâbe arasında yer almaktadır. Hz. Peygamber onu muhtesip olarak çarşı-pazar denetlemeyle görevlendirmiştir. Bir rivayette Hz. Peygamber Şifâ'ya, "Hafsa'ya yazmayı öğret-

²⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/60-61; Süyûtî, *İtkân*, 2/388.

²⁸ Medine ehlinin ilk tabakasındandır. Hz. Hafsa'nın mevlâsı olduğu da ifade edilmiştir. bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhim (Kahire, 1422/2001), 10/168.

²⁹ Sahâbi olduğu da söylenmiştir ancak tâbiünden olması daha doğrudur (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/82.).

³⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn, ts.), 8/153.

³¹ el-Bakara 2/238.

³² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3(1)/281; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/213; Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ'ü't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001), 6/227. Benzer rivayet Ümmü Seleme için de zikredilmektedir (Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/176).

³³ Meryem 19/71.

³⁴ Meryem 19/72.

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/336. Hz. Hafsa, Kur'ân kıraatinde önemli bir yere sahiptir. Mâtürîdî (öl. 333/944) tefsiri onun kıraat vecihlerine en geniş yer veren tefsirdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nisbet Edilen Vecihlerin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Dimbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (Mart 2020)/402. Hz. Peygamber'in diğer eşleri, ilmi hayattaki durumları ve tefsire katkılarına dair bilgi için bk. Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 57-87.

tiğın gibi karınca rukyesini de öğretsene.” demiştir.³⁶ Onun gibi çarşı-pazar denetleme ve “emr-i bil'-ma'rûf nehy-i ani'l-münker” vazifesiyle görevlendirilen muammerûndan Semra bint Nuheyk de vardır.³⁷ Kur'ân'ı ezberleyen âlim sahâbe arasında zikredilen Ümmü Varaka³⁸ ise Allah Rasûlü'nden şehit olma ümidiyle Bedir'e katılmak için izin talep etmiş, Peygamber Efendimiz ise ona evinde kalmasını ve Rabbinin izniyle şehit sevabı kazanacağını salık vermiştir. Ümmü Varaka, yine Hz. Peygamber'in emriyle ev halkına imamlık da yapmıştır.³⁹ Bir diğer sahâbî Ümmü Seleme el-Ensâriyye diye de bilinen Esmâ bint Yezîd; âkil, fazilet sahibi ve dindar bir kadındır. Bey'atü'r-rıdvân'da Hz. Peygamber'e biat eden ensar arasında yer almıştır. Kadınların elçisi olarak Hz. Peygamber'e yönelttiği “Biz kadınlar, eşlerimizi memnun ediyor, çocuklarımıza bakıyor ve ev işlerini üstleniyoruz. Erkekler ise cuma namazına gidiyor, cenaze ve cihadda hazır buluyorlar. Biz onlara bu işleri dolayısıyla verilecek sevaplarına ortak olabilecek miyiz?” şeklindeki soru, Hz. Peygamber'in hoşuna gitmiş ve onu övmüştür.⁴⁰ Hz. Zübeyr b. Avvâm'ın (öl. 36/656) eşi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ bint Ebû Bekr ise, Hz. Âişe'nin ablası olması hasebiyle Hz. Peygamber'in sünnetini yakinen öğrenebilme şansını yakalamıştır.⁴¹ Çocuklarından Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) sahâbî, Urve ise tâbiûnunun meşhur âlimlerdendir. Kütüb-i sitte gibi muteber hadis kaynaklarında rivayetleri bulunmaktadır. “Allah, din konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurdunuzdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz.”⁴² âyetinin Esmâ hakkında nazil olduğu ifade edilmiştir. Medine günlerinde iken henüz Müslüman olmamış annesini eve almakta ve onun kendisine getirdiği hediyeleri kabul etmekte tereddüt gösteren Esmâ, Hz. Peygamber'e durumu arz ettiğinde ilgili âyetin indirildiği ifade edilmiştir.⁴³ Farklı tefsir kaynaklarında onun rivayetlerini görmek mümkündür. Örneğin; en-Necm 53/14. âyetle ilgili “Hz. Peygamber'den işittim ki *sidretü'l-müntehâ* için yüz yolcu o ağacın dallarının gölgesi altında yürüyordu/orada ağırlanıyordu, buyurmuştur.” demektedir.⁴⁴ Yine ashâbın Kur'an okunduğunda ne yaptıkları sorulunca, onların gözlerinden yaşlar akararak Allah'a yalvardıklarını ve ez-Zümer 39/23. âyette buyrulduğu üzere âdetâ tüylerinin

³⁶ Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18; Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Âdil Mürşid (Ürdün: Dâri'l-A'lâm, 1423–2002), 915; Ömer Rıza el-Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ' fi'l-'âlemeyi'l-'Arab ve'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 2/300-301. “Hastalık ve kötülüklerden korunmak veya kurtulmak amacıyla dua okuyup üfleme” mânasına gelen rukyenin dindeki durumu, Hz. Peygamber'in yasaklama veya cevaz vermesiyle ilgili rivayetlerin değerlendirilmesiyle ilgili bk. İlyas Çelebi, “Rukye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 219-222.

³⁷ Ebû Dâvûd, *Kitâbü's-Sünen*, “Tıb”, 18; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 914; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 2/260.

³⁸ Süyûtî, *İtkân*, 2/472.

³⁹ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 5/284-285. Sahâbî Sa'de bint Kumâme'nin de hanımlara imamlık yaptığı ifade edilmiştir (İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Muhammed Muavvîd - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâri'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 7/142.)

⁴⁰ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 873; Ebû Abdurrahman Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahabâri'n-nisâ' min Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004), 372; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 1/66-67.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebürr*, 10/237.

⁴² el-Mümtehine 60/8.

⁴³ İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*, 8/90.

⁴⁴ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 22/38; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/143.

ürperip derilerinin çekildiğini söylemektedir.⁴⁵ Tebbet sûresinin nüzûl sebebi hakkında ise; sûrede zikredilen ve Ebû Leheb'in eşi olan Ümmü Cemîl'in Hz. Peygamber'e vurmak üzere elinde taşla öfkeli bir şekilde Kâbe'ye yöneldiğini ancak Hz. Peygamber'in "Kur'an okuduğun zaman seninle âhirete inanmayanlar arasına görünmeyen bir perde çekeriz" (el-İsrâ 17/45) âyetini okuduğunu ve bu sayede Ümmü Cemîl'in onu göremediğini, "Zemmedilmiş birine isyan ediyoruz/Onun emirlerinden yüz çeviriyoruz/Dininden nefret ediyoruz" sözleriyle Hz. Peygamber'i hicvederek oradan ayrıldığını aktarmaktadır.⁴⁶

2. Kadın Tâbîfler ve Tefsire Katkıları

Tâbiün dönemi ilmî faaliyetlerin en yoğun devam ettiği şehir şüphesiz İslâm'ın toplumsal hayatta da yaşanır hale geldiği ve İslâm devletinin kurulduğu Medine'dir. Hz. Peygamber döneminde elde ettiği otoriteyi uzun yıllar koruyan Medine, ilimlerin merkezi olma ayrıcalığını tâbiün döneminde de sürdürmüştür. Sahâbenin tedrisinden geçen tâbiün, onlardan aldıkları ilmî mirası kendilerinden sonraki nesillere özenle aktarmış, vârisi oldukları kültürü yeni yorum ve ilmî birikimleriyle zenginleştirmiştir. Tefsire katkı sunan birçok isim Medine'nin ilmî ortamından istifade etmiş, gittikleri beldelerde ilim halkaları kurarak öğrenciler yetiştirmiştir. Tefsirde adına sıklıkla rastlanan başta Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (öl. 118/733) ve Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) olmak üzere Urve b. Zübeyr, Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Ömer b. Abdülâzîz (öl. 101/720), Atâ b. Yesâr (öl. 103/721), Nâfi' mevlâ İbn Ömer, Muhammed el-Bâkr (öl. 114/733) ve İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) gibi meşhur tâbiün Medinelidir.

Kadın tâbiün hakkında bilgi vermeden önce bu konuyu ele alırken karşılaştığımız birtakım engellere kısaca değinmek istiyoruz. Klasik kaynaklarda, tabakât ve terâcim türü eserlerde, kadın sahâbe ve tâbiün hakkında yeterli bilginin yer almamış olması, vefat tarihlerinin dahi çok az kaynakta zikredilmesi karşılaşılan ilk engeldir. Bu kaynaklarda, haklarında etraflı bilgiye ulaşmak zor olduğu gibi ilmî hayatlarına dair malumat da verilmemiş, tefsire katkıları açısından ise hiçbir kayıt ya da değerlendirme düşünülmüştür.⁴⁷ Son dönemde kaleme alınmış Ahmed Halil Cum'a'nın *Nisâ' min asri't-tâbi'în*⁴⁸ adlı eseri konumuzla doğrudan ilişkili olmakla beraber, eserde klasik kaynaklardaki bilgilerin bir araya getirilmesinden öteye gidilememiş; yazar, herhangi bir yorum ya da değerlendirmede de bulunmamıştır. Aynı zamanda çalışmada akademik dil yerine daha çok edebî

⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/231.

⁴⁶ Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm mûseneden 'an Rasûlillah ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 10/3472; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 13/92; İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*, 5/82

⁴⁷ Klasik ve modern eserlerin, kadın tâbiünün tefsirle ilişkilerine yer verip vermedikleriyle ilgili değerlendirmeler için bk. Aydar, *Hanım Müfessirler*, 27-56. Tefsir tarihi çalışmalarındaki eksiklikler ve bu çalışmalarda kadın müfessirlere yer verilmemesiyle ilgili eleştiriler için bk. İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşasının Gerekliliği Üzerine", *İslâmiyât Dergisi* 8/1 (2005), 11-23. Hadis ilminde kadın tâbiünün hakkında bk. Nusrettin Bolelli, *Kadınlarn Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 3-12.

⁴⁸ Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ' min asri't-tâbi'în* (Dimaşk: Dâru İbn Hazm, 1416/1996).

dil kullanılması ve sahâbe isimleri geçtiğinde zikredilen dua cümlelerinin uzunluğu gibi hacmi arttırıcı ancak esasa taalluk etmeyen ziyade cümlelerin bulunması bu çalışmadan istifadeyi zorlaştırmaktadır. Serpil Başar'ın *Erken Dönemde (Hicrî I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları* adlı önemli tez çalışması ise kadın sahâbeyi ve sahâbe arasında da özellikle Hz. Âişe'yi incelemekte, yer yer kadın tâbiûnun görüşlerine atıf yapmaktadır. Hidayet Aydar'ın *Hanım Müfessirler* adlı kitabı bu alandaki ilk eser özelliği taşımakla birlikte sahâbeden günümüze kadar uzun bir süreci ve bu süreçteki kadın müfessirleri incelediğinden tâbiûn dönemi hakkında ayrıntıya girilmediği bununla birlikte kıymetli bilgilerin verildiği önemli bir çalışmadır.⁴⁹ Medinelî tâbiû kadınlar hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Aynı durum, Mekke, Basra ve Kûfe gibi diğer bölgeler için de gözlenmektedir.

Tâbiûn dönemi Medine'de başta Hz. Âişe olmak üzere sahâbeden ilim tahsil eden âlim kadınlardan; Ümmü Külsûm bint Ebû Bekr; Zeyneb bint Ali b. Ebû Tâlib; Hafsa bint Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Siddîk, Safiyye bint Ebû Ubeyd, Aişe bint Talha b. Ubeydullah Amre bint Abdurrahman b. Sa'd, Âişe bint Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Fâtıma bint el-Münzir b. Zübeyr b. Avvâm'ın isimleri sayılabilir. Bu isimlerin tefsir kaynaklarındaki rivayetlerinin son derece az olduğu görülmektedir. Genellikle evlerinde vakit geçiren ve yine evlerindeki ilim halkalarında Kur'ân, hadis ve fıkıh öğrenen kadınların, mescitlerde ilimle iştigal eden erkekler kadar ilmî hayatta rol oynamadıkları aşikârdır. Sayısal olarak onlardan gelen yorum ve rivayetler az olsa da dönemin sosyo-kültürel yapısı da göz önünde bulundurularak, kadınların toplumsal hayatta belli bir yer edindikleri ve eğitim-öğretim faaliyetlerine katıldıkları anlaşılmaktadır.

Ümmü Külsûm bint Ebû Bekr es-Siddîk; Hz. Ebû Bekr'in vefatından sonra doğan en küçük kızıdır. Ablası Hz. Âişe'nin gözetimi altında büyümüş ve onun ilminden pek çok şey öğrenmiştir. Talha b. Ubeydullah (öl. 36/656) Cemel savaşında vefat edinceye kadar onunla evli olan Ümmü Külsûm, aynı zamanda eşinin ilminden de istifade etmiştir. Kendisinden Câbir b. Abdullah (öl. 78/697), tâbi'î Ebû'l-Ezher Mugîre b. Hakîm es-San'ânî ile tâbiû Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr el-Mekkî (öl. 113/731) rivayette bulunmaktadır.⁵⁰ en-Nisâ 4/34. âyetin tefsirine dair "Erkeklerin kadınlara vurması yasaklanınca, erkekler Hz. Peygamber'e şikayette bulundular. Bu durum üzerine Allah rasûlü, onları olduğu hal üzere bıraktı ancak 'Sizin hayırlılarınız eşlerine vurmaz' buyurdu." demektedir.⁵¹

Zeyneb bint Ali b. Ebû Tâlib; Hz. Ali (öl. 40/661) ve Hz. Fâtıma'nın (öl. 11/632) kızları, Hz. Hasan (öl. 49/669) ve Hüseyin'in (öl. 61/680) kardeşidir. Eşi sahâbî Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'dir (öl. 80/669). Onun, bir tefsir meclisi olduğu ve bu meclisteki hanımlara Kur'ân öğrettiği; zeki, bilgili, fesahat ve belagatta ilim sahibi olduğu ifade edil-

⁴⁹ Şu çalışma da alana katkı sunmaktadır: Hidayet Aydar - Mehmet Atalay "Female Scholars of Quranic Exegesis in the History of Islam (İslam Tarihinde Kadın Müfessirler)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 1-34.

⁵⁰ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 4/251; Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 140; Gülgün Uyar, "Ümmü Külsûm bint Ebû Bekr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 324; Aydar, *Hanım Müfessirler*, 140.

⁵¹ Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Kahire 1424/2003), 4/404.

miştir. Yeğeni Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin b. Ali (öl. 94/712) onun ibadetlerine düşkün, âbid ve âlim bir hanım olduğunu söylemektedir.⁵²

Hafsa bint Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Sıddîk; sika ravilerdendir. Babası Abdurrahman'dan, teyzesi Hz. Âişe'den ve Hz. Ümmü Seleme'den aktarmakta ondan da Irak b. Mâlik (öl. 101/720), Atâ b. Ebû Rebâh, Abdurrahman b. Sâbit el-Cumahî (öl. 118/736) ve Avn b. Abbas rivayet etmektedir. Fıkıh bilgisinde temayüz ettiği kaydedilmiştir.⁵³ Safedî'nin (öl. 746/1363) verdiği bilgiye göre 80/699'lu yıllar içerisinde vefat etmiştir.⁵⁴

Safiyye bint Ebû Ubeyd; Abdullah b. Ömer'in hanımıdır. Sahâbeden olduğu da söylenmiş;⁵⁵ çoğunluk ise onu tâbiünden kabul etmiştir. Eşinden, Hz. Ömer, Âişe, Ümmü Seleme, Hafsa ve fukahâ-i seb'a arasında yer alan Kâsım b. Muhammed'den rivayet etmekte, kendisinden Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi', Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Dînâr (öl. 127/745), Mûsâ b. Ukbe (öl. 141/758) ve Ömer b. Osman b. Abdüddâr el-Kuraşî aktarmaktadır. Buhârî (öl. 256/870), İclî (öl. 261/875), Muhammed b. Hibbân (öl. 354/965) ve Mizzî (öl. 742/1341) gibi hadis ulemasınca sika kabul edilmiştir.⁵⁶ Safedî'nin verdiği bilgiye göre 90/709'lu yıllar içerisinde vefat etmiştir.⁵⁷ Taberî (öl. 310/923) tefsirinde Allah'a iman eden bir kadının kocasının ardından yas tutmasıyla ilgili aktardığı bir rivayetini tespit edebildik.⁵⁸

Âişe bint Sa'd b. Ebû Vakkâs; babası Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan (öl. 55/675) ve Hz. Peygamber hanımlarının çoğundan rivayette bulunmuş kendisinden Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749), Hakem b. Uteybe (öl. 115/733), Abdullah b. Ubeyde ez-Zebîdî er-Rebezî (öl. 130/747), Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (öl. 130/748), Sahr b. Cüveyriye, İsmail b. İbrahim b. Ukbe (öl.170/786 civarı), yeğeni Osman b. Abdurrahman el-Vakkâsî (öl. 170/786'dan sonra), Mâlik b. Enes (öl. 179/795), Ubeyde bint Nâbil ve Medine ehlinin ekseriyeti rivayet etmiştir. Sika raviler arasında yer almaktadır.⁵⁹ Babası Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan yazı yazmayı öğrenmiştir.⁶⁰

Âişe bint Talha; babası sahâbî Talha b. Ubeydullah, annesi ise Hz. Ebû Bekir'in kızı tâbî Ümmü Külsûm'dür. Teyzesi Hz. Âişe'den ilim öğrenmiş, hadis rivayet etmiştir.

⁵² Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahabâ'in-nisâ'*, 259-260; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, 2/92-99; Aydar, *Hanım Müfessirler*, 88-89.

⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/435; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *Kitâbü's-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Han (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1393/1973), 4/194; Cemâlüddin Ebû'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983-1413/1992), 35/153; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, 1/274.

⁵⁴ Salâhüddin Halîl b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Tezkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 13/67.

⁵⁵ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, 917; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, 7/172.

⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/483; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sikât*, 4/386; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/213; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, 2/346.

⁵⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/190.

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/81.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/433; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sikât*, 5/288-289; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/236; Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürsîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 4/681; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, 2/135.

⁶⁰ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enîs et-Tabbâ' (Beyrut, 1407/1987), 661.

Kendisinden Atâ b. Ebû Rebâh, yeğeni Talha b. Yahya (öl. 147/764) ve Muâviye b. İshak b. Talha gibi isimler nakletmiştir.⁶¹ Okuma-yazması olduğu ve Hz. Âişe'ye kâtiplik yaptığı aktarılmaktadır. Kaynaklarda; sika, âlim, fazilet sahibi şeklinde vasıflanmaktadır. Edebiyat ve şiirde bilgi sahibidir.⁶² Yine bir diğer tabîi, Fâtıma bint el-Münzir b. Zübeyr b. Avvâm'dır. Hişam b. Urve'nin eşi olan Fâtıma; Esmâ bint Ebû Bekr, Ümmü Seleme, babası ve Amre bint Abdurrahman'dan iştmiş, kendisinden ise eşi ve tarihçi İbn İshak (öl. 151/768) rivayette bulunmuştur.⁶³

Bu isimler arasında Medine'de özellikle Amre bint Abdurrahman Sa'd b. Zürâre ön plana çıkmaktadır. Hadis ve fıkıh âlimi olmasının yanı sıra tefsir kaynaklarında da rivayetleri bulunmaktadır. İbn Ebû Dâvûd (öl. 316/929), "Tâbiûn kadınlarının en üstünü Hafsa bint Sîrîn, Amre bint Abdurrahman ve o ikisinden sonra da Ümmü'd-Derdâ'dır." demektedir.⁶⁴ Hz. Âişe'nin yanında yetişen ve ondan çok şey aktaran Amre bint Abdurrahman bu yönüyle Urve ile kıyaslanmıştır. İbn Sa'd, tabakâtında Amre'yi; Urve, Saîd b. Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr (öl. 107/725) gibi isimlerle birlikte "Hz. Peygamberin ashâbından sonra Medine'de fetva verenler" başlığı altında zikretmektedir.⁶⁵ Ali b. Medîni (öl. 234/848) ise "Amre, Hz. Âişe'nin hadis bilgisine sahip, önemli âlimlerden biridir."⁶⁶ demektedir. Ömer b. Abdülazîz, Medine valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'e (öl. 120/738) "Etrafı iyice araştır, Rasûlullah'ın bir hadisi, bir sünneti veya Amre'ye ait bir beyanını bulursan bana bildir. Çünkü ben, ilmin zayı olmasından endişe ediyorum."⁶⁷ demiş; Amre vefat ettiğinde ise "Aramızda Hz. Âişe'nin bilgisine sahip başka biri kalmadı."⁶⁸ demiştir. İttifakla sika kabul edilen Amre, Hz. Âişe haricinde; Ümmü Seleme, sahâbeden Habîbe bint Sehl b. Sa'lebe el-Ensârîyye, Mervân b. el-Hakem (öl. 65/685), Râfî' b. Hadîc (öl. 73/692), Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm (öl. 135/752) ve Bey'atürırdvân'da Hz. Peygamber'e biat edenler arasında yer alan Ümmü Hişam bint el-

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/433; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/288; Hâlid b. Hüseyin, *Câmî'u ahhâri'n-nisâ'*, 401.

⁶² Mehmet Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-nisâ'* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1982), 2/17. Hakkında geniş bilgi için bk.Fatimatüz Zehra Kamacı, "Tâbiûn Döneminden Seçkin Bir Kadın Portresi Âişe bint Talha", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2015), 127-160.

⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/442; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed, *es-Sikât*, 5/301; Mizzî, *Tehtibü'l-Kemâl*, 35/265; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, 4/146.

⁶⁴ Celâlüddin es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârîyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Keşer, 1415), 2/710; Hâlid b. Hüseyin, *Câmî'u ahhâri'n-nisâ'*, 404. Hafsa bint Sîrîn (öl. 101/719) Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/709) kardeşi olup Basralı ulemadandır. Ümmü'd-Derdâ ise Dimaşklı'dır. Her ikisi hakkında ilerleyen sayfalarda kısaca bilgi verilmiştir.

⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 2/332. Amre'nin fıkıh bilgisine ve saygınlığına işaret eden bir rivayet şöyledir: "Bir gün Amre, Medine valisi Ebû Bekr b. Muhammed'in, demirden yapılmış bir yüzük çalması sebebiyle Nabatlı birine el kesme cezası vermek için hapsedtiğini öğrenir. Bu haber üzerine mevlâsını Ebû Bekr'e göndererek, 'Ey kardeşimin oğlu! Bu Acemî' basit bir şey için alkoydun. Ona el kesme cezası uygulayacağını öğrendim. Bu ceza ancak dinarın dörtte biri ve daha fazlası için uygulanır.' der. Ebû Bekr, Amre'nin bu ikazı üzerine cezayı uygulamaz ve adamı salar." (Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, thk. Muhammed M. el-A'zamî (Ebûzabî, 1465/2004), "Serika", 30).

⁶⁶ Mizzî, *Tehtibü'l-Kemâl*, 35/442.

⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 2/333; Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdülğaffâr Ali (Kahire: Dârü'l-İstikâme, 1429/2008), 136.

⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 2/333; Mehmet Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-nisâ'*, 2/82.

Hârise'den rivayet etmektedir. Süleyman b. Yesâr, Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr (öl. 126/744), Ebû Bekr Muhammed b. Amr, Fâtıma bint el-Münzir ve Medine'de kadılık yapan Yahya b. Saîd el-Ensârî (öl. 143/760) gibi çok önemli isimler onun ilminden istifade etmiştir.⁶⁹ Amre'nin *Kütüb-i tis'a*'da üç yüz otuz üç hadisi tespit edilmiştir.⁷⁰

Onun tefsirlerde başta fıkha⁷¹ dair olmak üzere sebab-i nüzûl⁷² nâsîh ve'l-mensûh⁷³ ve fezâilü'l-Kur'ân⁷⁴ ile ilgili rivayetleri yer almakta ve Amre bu rivayetlerin tamamını Hz. Aîşe'den aktarmaktadır. Senedi tam aktaran tefsirlerde kadın tâbiûndan Amre ve Basralı Hafsa bint Sîrîn gibi meşhur olanlarının dahi rivayetleri sınırlı sayıdadır. Sika, âlim, fazilet sahibi, fakih gibi vasıflarla anılan ve Hz. Âişe'nin ilmini en iyi bilen kimse olarak nitelendirilen Amre'nin *Câmi'u'l-beyân*'da sadece on rivayeti bulunurken⁷⁵ Hz. Âişe'nin aynı tefsirde üç yüzü aşkın rivayeti yer almaktadır.⁷⁶ Yine Hz. Aîşe'nin bilgisine sahip olma bakımından Urve'yle kıyaslanan Amre'nin neredeyse Urve kadar rivayetinin olması beklenirken Urve'nin Hz. Âişe'den aktardığı rivayetler çok daha fazladır. Durumun beklendiği gibi gerçekleşmemesinin muhtemel sebepleri üzerinde durulabilir. Örneğin; meseleye o günkü sosyal yapı ve kadınların toplumdaki görünürlüğü açısından bakmak mümkündür. Kadınlar, genellikle evlerinde ve ev ortamlarındaki ilim meclislerinde ders yaparken, erkekler toplum içerisinde ve meclislerdeki ders halkalarında ilimle iştigal etmekteydiler. Dolayısıyla örneğin Urve'den herhangi bir haberi aktaran onlarca kişi bulunurken aynı haberi Amre'den aktaracak kişi sayısı çok daha az olacaktır. Bu da Amre'nin rivayetlerinin belirli ve sınırlı bir grup tarafından aktarılmasına ve sonraki dönemlerde telif edilmiş eserlere daha az yansımaya neden olmuştur, denilebilir. Amre hakkında "Amre bint Abdurrahman ve ârâühe'l-fikhiyye dirâse fikhiyye mukârene" adlı bir makale kaleme alınmıştır.⁷⁷

Son olarak Medine haricinde diğer bölgelerdeki ilim sahibi kadın tabiilerden kısaca bahsedebiliriz. Bunlar arasında Mekke'de Safiyye bint Şeybe b. Osman el-Mekkî el-

⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 2/333, 10/445; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/288; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/241-242; Mehmet Zihni Efendi, *Meşâhiru'n-nisâ*, 2/82; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, 3/356; Bolelli, *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri*, 53; Serpil Başar, *Erken Dönemde (Hicrî I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 174.

⁷⁰ Hatice Tozlu, *Amre Bint Abdurrahmân'ın Hayatı ve Rivayetleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 46.

⁷¹ Örneğin bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/225, 506; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/411, 3/911; Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Dâru Tayyibe, 1409), 2/189; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/615.

⁷² Örneğin bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (thk.Türkî), 17/204, 224; 19/89; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/90.

⁷³ Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Eşref Ali (Medine, 1423/2003), 1/167.

⁷⁴ Örneğin bk. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 8/404; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Fezâilü'l-Kur'ân*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416), 253.

⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/543; 4/225, 442, 506, 553; (thk. Türkî) 17/204, 224; 19/89.

⁷⁶ Tütûn, *et-Taberî'nin Câmi'u'l-beyân İsimli Eserinde Hz. Aîşe*, 23.

⁷⁷ Esmâ Velid Taha es-Seyyide, "Amre bint Abdurrahman ve ârâühe'l-fikhiyye dirâse fikhiyye mukârene", *Mecelletü'l-ülâmî'l-İslâmiyye (Irak)*, 11 (1433). Makaleye ulaşmak için: <https://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&ald=37120>

Hacebiyye (öl. 90/709 civarı),⁷⁸ Dimaşk'ta Ümmü'd-Derdâ Hüceyme el-Vassâbiyye es-Suğrâ (öl. 81/701)⁷⁹ ve Ömer b. Abdülaziz'in eşi Abdülmelik b. Mervan'ın kızı Fâtıma bint Abdilmelik (öl. 86/705),⁸⁰ Basra'da Muâze el-Adeviyye (öl. 83/702),⁸¹ Hasan Basrî'nin annesi, Hz. Ümmü Seleme'nin mevlâsı Hayre,⁸² Hafsa bint Sîrîn⁸³ ve Sekîne bint Hüseyin b. Ali (öl. 117/735),⁸⁴ Kûfe'de ise Cesre bint Decâce⁸⁵ gibi isimler sayılabilir.

Sonuç

Bu çalışmada, sahâbe ve tâbiûn dönemi uleması arasında kadınların tefsir ilmindeki yerleri ele alınmıştır. Sahâbeden Hz. Âişe'nin hem kadın hem erkek sahâbe ve tâbiûn âlimleri üzerinde ciddi bir ağırlığı bulunmakta ve bu durum tefsir kaynaklarına yansımaktadır. Onun yanı sıra Hz. Peygamber'in diğer hanımları Hz. Ümmü Seleme ve Hafsa ile eş-Şifâ bint Abdullah, Ümmü Varaka bint Abdullah b. Hâris, Esmâ bint Yezîd, Esmâ bint Ebû Bekr es-Siddîk ve Semra bint Nühevk gibi ilim sahibi kadın sahâbe Kur'an'ı öğrenme, anlama ve öğretme çabası içerisinde olmuşlardır. Hz. Âişe'nin öğrencisi tâbiû Amre, ilmî yetkinliğiyle dikkat çekmektedir. O, Hz. Âişe'nin ilmine sahip olması bakımından Urve'yle kıyaslanmıştır. Medine'de fetva verenlerden biri olan Amre'nin *Kütüb-i tis'a*'da üç yüzden fazla rivayeti kaydedilmiştir. Amre haricinde; Ümmü Külsûm bint Ebû

⁷⁸ Peygamber hanımları Hz. Ümmü Habîbe (öl. 44/664), Âişe, Hafsa ve Ümmü Seleme'den, Esmâ bint Ebû Bekr'den işitmiş ondan da oğlu Mansûr b. Abdurrahman (öl. 129/747), tâbiû Abdullah b. Safvân b. Ümeyye (öl. 73/692), kârî Humeyd b. Kays el-A'rec (öl. 130/747), Meymûn b. Mihrân (öl. 117/735), Katâde ve Nâfî işitmiştir. Sika kabul edilmiştir. Hicâbe görevi babası Şeybe b. Osman (öl. 59/679) ve onun nesli tarafından yürütüldüğünden Safiyye de, el-Hacebiyye lakabına sahiptir (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/436; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/386; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 917; Mizzî, *TeHzibü'l-Kemâl*, 35/211; Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahbâri'n-nisâ*, 392). Sahâbe ya da tâbiûndan olduğuyla ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte (İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 7/170; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 8/213; Mizzî, *TeHzibü'l-Kemâl*, 35/211; Mehmet Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-nisâ*, 1/430). İbn Hibbân, Dâreku'nî, Kelâbâzî tarafından tâbiûn olarak kaydedilmiştir (İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/386; Alî b. Ömer ed-Dâreku'nî, *Zikru esmâ'it-tâbi'in ve men ba'dehüm mimmeh sahhat rivâyetühû 'inde'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Bürân ed-Denâvî - Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut, 1406/1985), 1/181). Safedî'nin verdiği bilgiye göre 90/709'lu yıllar içerisinde vefat etmiştir (Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/190).

⁷⁹ Tâbiûnun kıraat, hadis ve fıkhıta meşhur isimlerindedir. Süyûtî, tefsirde bilgi sahibi olduğunu ifade etmektedir. Eşi Ebü'd-Derdâ'dan çok sayıda rivayeti vardır. Hz. Âişe'den de işitmiştir. Dimaşk mescidinde ders halkası bulunduğundan Mekhûl (öl. 112/730), Zeyd b. Eslem, Ebû Hâzîm el-Medenî ve daha birçok sayıda isim ondan rivayet etmiştir. Dimaşk'ta vefat etmiştir (Mehmet Zihni Efendi, *Meşâhîru'n-nisâ*, 1/98; Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahbâri'n-nisâ*, 396; Ayrıca bk. Ayşe Esra Şahyar, "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 427 316).

⁸⁰ Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 52.

⁸¹ Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahbâri'n-nisâ*, 406.

⁸² Mizzî, *TeHzibü'l-Kemâl*, 35/166.

⁸³ Ümmü Hüzeyl el-Ensârî el-Basrî olarak künyelenmiştir. Muhammed b. Sîrîn'in kardeşidir. Mevlâsı olduğu Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711), Selmân b. Âmir (öl. 35/656 civarı), Ümmü Atıyye el-Ensârî (öl. 70/680) ve Ebü'l-Âliye gibi sahâbe ve tâbiûndan rivayet etmekte ondan da muhaddis tâbiû Âsım el-Ahvel (öl. 142/759), Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Sîrîn, Hâlid el-Hazzâ' (öl. 141/758) rivayet almaktadır. Kıraat, hadis ve fıkhıta şöhret kazanmıştır. Muhammed b. Sîrîn, Kur'an'a dair bir müşkille karşılaştığınızda "Hafsa'ya sorun, o Kur'an'da bunu nasıl okuyor?" demektedir. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 10/448; Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahbâri'n-nisâ*, 403).

⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/352; Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u ahbâri'n-nisâ*, 407.

⁸⁵ Mizzî, *TeHzibü'l-Kemâl*, 35/143.

Bekr, Zeyneb bint Ali b. Ebû Tâlib, Hafsa bint Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Siddîk, Safiyye bint Ebû Ubeyd, Aişe bint Talha b. Ubeydullah, Âişe bint Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Fâtıma bint el-Münzir b. Zübeyr b. Avvâm Medineli tâbiûnun önemli isimleridir. Araştırmanın sonucunda; özellikle tâbiûn döneminde kadınların toplumsal ve ilmî hayattaki görünürlüklerinin arttığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte genellikle evlerinde vakit geçiren ve yine evlerindeki ilim halkalarında Kur'ân, hadis ve fıkıh öğrenen kadınların, mescitlerde ilimle iştigal eden erkekler kadar ilmî hayatta ön plana çıktıkları söylenemez. Bu durumun tek istisnası Hz. Aişe'dir. Onun ilminin aktarıcısı olduğu söylenen Amre'nin bile *Câmi'u'l-beyân*'da sadece on rivayeti vardır. Dolayısıyla onların rivayetleri sonraki dönem kaynaklarına beklenildiği oranda yansımamıştır. Aynı şekilde, tabakât ve terâcim türü eserlerde haklarında verilen bilgiler son derece sınırlı olup, tefsir ilmindeki konumlarına ise herhangi bir atıf yapılmamıştır. Sayısal olarak onlardan gelen yorum ve rivayetler az olsa da dönemin sosyo-kültürel yapısı da göz önünde bulundurularak, kadınların toplumsal hayatta belli bir yer edindikleri ve eğitim-öğretim faaliyetlerine katıldıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Son olarak; bu çalışma Medineli sahâbê ve tâbiû kadınların tefsir ilmine dair rivayetlerinin değerlendirilmesine bir giriş sayılabilir. Burada bahsedilen şahısların ve rivayetlerinin ayrıntılı tahlil ve tasnifi, ayrıca Medine'nin yanı sıra Mekke, Basra ve Kûfe gibi diğer bölgelerdeki kadınların tefsirle ilgileri de araştırıldığı takdirde ilk devir ilim-kültür mirasında kadınların özellikle tefsir ilmindeki yerlerine dair daha net bir harita çıkarılabilecektir. Buradan hareketle günümüze doğru geldikçe kadınların ilimlerde ve tefsirdeki konumu yeni bir araştırma konusu yapılarak, nihayet çağımızda büyük bir sıçrama yapan kadın ilim insanları ile bu hareketin geldiği nokta üzerine odaklanma imkânı doğacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Aydar, Hidayet. *Hanım Müfessirler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Aydar, Hidayet - Atalay, Mehmet. "Female Scholars of Quranic Exegesis in the History of Islam (İslam Tarihinde Kadın Müfessirler)". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 1-34.
- Başar, Serpil. *Erken Dönemde (Hicrî I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Başar, Serpil. "Ümmü Seleme'nin Tefsir Rivayetlerinin Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Şubat 2012), 427-448.
- Bedr, Abdullah Ebüssuûd. *Tefsîru ümmi'l-mü'minîn Aişe*. Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 1416/1996.
- Begavî, Muhyüssünne Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409.
- Belâziirî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' - Ömer Enîs et-Tabbâ'. Beyrut, 1407/1987.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

- Bolelli, Nusrettin. *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. Thk. Muhammed Zühreir b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebir*. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmâniyye, 1958.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşasının Gerekliliği Üzerine". *İslâmiyat Dergisi* 8/1 (2005), 11-23.
- Çelebi, İlyas. "Rukye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/ 219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Zikru esmâ'i't-tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen sahhat rivâyetühü 'inde'l-Buhârî ve Müslim*. Thk. Bûrân ed-Denâvî - Kemal Yûsuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrut, 1406/1985.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Kitâbü's-Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnaûf - Muhammed Kamil Karabelli. 7 Cilt. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Hâlid b. Hüseyin, Ebû Abdurrahman. *Câmi'u ahabârî'n-nisâ' min Siyeru a'lâmî'n-nübelâ*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali. *Takyidü'l-ilm*. Thk. Sa'd Abdülğaffâr Ali. Kahire: Dârü'l-İstikâme, 1429/2008.
- İbn Abdülber, Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Âdil Mürşid. Ürdün: Dârü'l-A'lâm, 1423-2002.
- İbn Ebû Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsne'den 'an Rasûlillah ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*. Thk. Esad Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/ 1997.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Kitâbü's-Sikât*. Thk. Muhammed Abdülmuîd Han. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Fezâilü'l-Kur'ân*. Thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1416.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1420.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kebir*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman. *Nevâsihu'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Eşref Ali. 2 Cilt. Medine, 1423/2003.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Thk. Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kamacı, Fatimatüz Zehra. "Tâbiûn Döneminden Seçkin Bir Kadın Portresi Âişe bint Talha". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2015), 127-160.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ümmü Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *A'lâmü'n-nisâ' fi'l-âlemeyil-'Arab ve'l-İslâm*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin lemâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1467/2006.
- Mâlik b. Enes. *Muvatta'*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Ebûzabî, 1465/2004.
- Mehmet Zihni Efendi. *Meşâhiru'n-nisâ'*. 2 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınları, 1982.

- Mizzî, Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc Yûsuf . *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983-1413/1992.
- Moğultay b. Kılıç. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. Thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhim. 12 Cilt. Kahire, 1422/2001.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil*. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 1423/2002.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâü'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1412/1991.
- Safedî, Salâhüddin Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût - Tezkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2001.
- Süyûtî, Celâlüddin. *ed-Dürü'l-mensûr*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 17 Cilt. Kahire 1424/2003.
- Süyûtî, Celâlüddin. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Merkezi'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medine, ts.
- Süyûtî, Celâlüddin. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Tozluk, Hatice. *Amre Bint Abdîrahmân'ın Hayatı ve Rivayetleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Tütün, Sevgi. *et-Taberî'nin Câmi'u'l-beyân İsimli Eserinde Hz. Aişe'den Yapılan Rivayetlerin Tesbiti ve Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Uyar, Gülgün. "Ümmü Külsûm bint Ebû Bekr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 324-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehraveyn, ts.